

“Mijn hart, die klopte in mijn keel”

Taalevolutie in voornaamwoorden

Als we naar een scherp mes willen verwijzen, moeten we volgens de boekjes zeggen dat ‘het’ scherp is. Maar net zo vaak hoor je in plaats daarvan ‘hij’. En ook verder doen we tegenwoordig maar wat met die voornaamwoorden. Of zou er toch systeem in zitten?

Jenny Audring - VRIJE UNIVERSITEIT, AMSTERDAM

Meestal is het gras bij de burens groener. Maar in één geval verkies ik mijn moedertaal Duits boven het Nederlands van de burens bij wie ik ben gaan wonen. Dat is als het gaat om het woordgeslacht. In het Duits duiden we zonder aarzelen *Löffel* (‘lepel’), *Gabel* (‘vork’) en *Messer* (‘mes’) aan met hun respectievelijk mannelijke, vrouwelijke en onzijdige voornaamwoorden. Van rijst wordt gezegd dat ‘er’ (‘hij’) lang moet koken en van melk dat ‘sie’ (‘zij’) gezond is. Van peper roep ik wel eens dat ik ‘ihn’ (‘hem’) niet lust, maar het zou niet in mijn hoofd opkomen om van een boek te zeggen dat ‘er’ (‘hij’) mijn favoriet is, want *Buch* is een onzijdig woord.

■ RODE PEN

Hoe anders is dat in het Nederlands. Niet alleen naar *lepel* (volgens de naslagwerken mannelijk) wordt met *hij* verwezen, maar ook naar *vork* (van oudsher vrouwelijk). En zelfs *het mes* wordt vaak ‘hij’, terwijl je toch ‘het’ zou verwachten. *De rijst*, *de melk* en *de peper* worden wél vaak met *het* aangeduid (zo zegt Campina over zijn eigen karnemelk dat “het” lekker en gezond is), en als je een spannend boek uit hebt, dan mag je “m” omruilen (volgens een reclamecampagne van de Nederlandse Spoorwegen).

Dergelijk voornaamwoordgebruik leidt niet zelden tot kritiek. Zo werd er ooit in *de Volkskrant* geklaagd over “het programma, die” en “post, dat” en in *Onze Taal* over “lichaamsdeel, die” en “vriendje, die”. Menigeen durft zijn intuïties niet meer te vertrouwen en schrijft

met het woordenboek in de hand. Maar dat schept nieuwe problemen. Nederlandse woordenboeken melden dat *gevangenis* vrouwelijk is en *chocola* mannelijk. Maar wie zegt er nu van een gevangenis dat ‘zij’ wordt afgebroken, of van chocola dat ‘hij’ niet gezond is?

Het Nederlands is misschien wel de enige taal ter wereld die niet alleen bij tweedetaalleeders maar ook bij moedertaalsprekers voor problemen met het woordgeslacht zorgt.

Maar hoe gaat het er nu aan toe in de spontane, onbevangen spreektaal, ver weg van woordenboeken en de rode pen van de juf? Een onderzoek aan de hand van het ‘Corpus Gesproken Nederlands’, een grote verzameling mondelinge taaldata beheerd door het Instituut voor Nederlandse Lexicologie, geeft een verrassend eenvoudig beeld.

■ NIET-LEVEND

Naar personen wordt met *hij* of *zij* (dan wel *hem*, ‘m’, *ze*, ‘r’) verwezen, ook als die met een onzijdig naamwoord worden aangeduid: “Dat ene meisje, nou ben alweer vergeten hoe ze heet ...” en “M’n broertje en ik schelen twee jaar. Dus toen ik acht was, was hij zes.”

Het is in dergelijke zinnen onnatuurlijk. *Die* kan weer wél:

- Stond ik eindelijk vooraan, komt er zo’n meisje aan die gaat voor mij staan.
- Een klein jongetje, die heeft de wens om volwassen te zijn.

Maar ook de verwijzing naar niet-leven-

de dingen laat een eenvoudig onderscheid zien; voorwerpen worden in de regel met *hij* (dan wel ‘ie, *hem* of ‘m) of *die* aangeduid:

- Vind je ‘m niet mooi worden mijn collage?
- Een broodje ... pak ‘m maar, hij is wel klaar.
- Mijn hart, die klopte in mijn keel.

Natuurlijk gebruiken veel sprekers voor *het*-woorden ook gewoon een onzijdig voornaamwoord. Maar als hiervan wordt afgeweken, dan altijd in verwijzing naar personen, dieren of voorwerpen.

■ GRILLIG

Dus alles wordt mannelijk? Nee. *Hij* komt namelijk niet voor bij stofnamen en verzamelnamen. Hier wordt vaak *het* of *dat* gebruikt, ook als het om *de*-woorden gaat:

- Een decanteerfles, daar stop je je wijn in en dan kan ‘t luchten.
- (...) dat er geen apparatuur onbeheerd is achtergebleven dat aan staat.

Bij een *de*-woord als *wijn* wordt natuurlijk ook vaak voor *die* gekozen, maar het is opmerkelijk dat bij stofnamen geregeld een onzijdig voornaamwoord de voorkeur krijgt.

Het Nederlands maakt dus een onderscheid in telbaarheid: telbare dingen zoals boeken of broodjes worden ‘hij’ of ‘die’, maar niet-telbare, zoals wijn of

Dit moet zijn: ‘ruil het gratis om’. Of toch niet?

apparatuur, worden ‘het’ (iets als *wijnen* kan wel, maar dan in de betekenis ‘soorten wijn’, en niet als ‘heel veel wijn’). Hetzelfde onderscheid geldt voor abstracte dingen. Een (telbaar) tentamen is vaak ‘hij’ of ‘die’, en (ontelbare) vreugde kun je vermenigvuldigen door ‘het’ te delen, zoals volgens Google wordt gezegd.

Wat kan er aan al die – op het eerste gezicht grillige – keuzes ten grondslag liggen?

■ MENSEN BOVEN DIEREN

We weten uit diverse studies dat er in onze denkwereld een soort hiërarchie bestaat: bovenaan staan wijzelf, de mens, onderverdeeld in mannen en vrouwen. Daarna komen de dieren en de niet-levende dingen, en helemaal onderaan volgen de stoffen, die we als het verst van ons verwijderd zien. Deze hiërarchie wordt ‘Animacy Hierarchy’ of ‘Individuation Hierarchy’ (‘individuatie-hiërarchie’) genoemd.

Als we naar het gebruik van de Nederlandse voornaamwoorden kijken, zien we dat dat precies op deze hiërarchie aansluit. Elk voornaamwoord heeft zijn eigen gebied: geel staat voor vrouwelijk (*zij*), paars voor mannelijk (*hij*) en roze voor onzijdig (*het*).

Het schema hieronder laat niet alleen zien dat we een mes ‘hij’ noemen, of wijn ‘het’, maar ook hoe de in *de Volkskrant* en *Onze Taal* bekritiseerde vormen “lichaamsdeel, die”, “programma, die”, “vriendje, die” en “post, dat” konden ontstaan. *Lichaamsdeel*, *vriendje* en *programma* zitten in het paarse, telbare gedeelte, en *post* behoort tot de niet-telbare woorden, en dus tot het roze gebied.

personen (mannelijk)	>	dieren	>	telbare dingen	>	niet-telbare dingen, stoffen
personen (vrouwelijk)						

De haar-ziekte

Veel mensen lijden aan wat in *Onze Taal* wel de ‘haar-ziekte’ is genoemd. Dan krijgt op eens een kabinet ‘haar’ zin of een volk ‘haar’ soevereiniteit.

Dat is opvallend. Volgens de regels uit de traditionele naslagwerken moet er naar *het*-woorden als *kabinet* en *volk* verwezen worden met *het* en *zijn*. In de spreektaal wordt bij zulke woorden meestal *ze*, *hen* of *hun* gebruikt. Waar komt dan dat *haar* vandaan?

Er zijn twee mogelijke oorzaken. Ten eerste is *haar* vroeger ook een meervoudsvorm geweest. Het was dus regelmatig te vinden in de buurt van woorden als *publiek*, *regering* of *familie*. Maar de belangrijkste reden is dat het niet om spontane spreektaal gaat, maar om (te) overdachte schrijftaal. In de spagaat tussen regels en intuïties ontstaat overdreven correctheid. Als een schrijver wil laten zien dat hij iets weet van woordgeslachten – ook al is hij dan vergeten hoe het ook alweer precies zat – maakt hij nog weleens woorden vrouwelijk die dat nooit geweest zijn.

Illustratie: Hein de Kort

■ LOGICA

Een dergelijk patroon is ook in het Engels te vinden. Daar neemt het onzijdige voornaamwoord meer ruimte in in de hiërarchie, maar ook in die taal ontstaat een mooie verdeling: *he* voor mannen, *she* voor vrouwen, en *it* voor de hele rest. En ook buiten Europa koppelen veel talen het gebruik van voornaamwoorden aan zo’n hiërarchie.

Wat al deze systemen met elkaar gemeen hebben, is een natuurlijke logica. Ze sluiten aan bij de manier waarop wij de wereld zien. In het Nederlands heeft dus de spreektaal, zonder dat sprekers zich ervan bewust zijn, een logisch systeem ontwikkeld voor het probleem van de woordgeslachten. Een oplossing die geen woordenboeken en geen taalonderwijs nodig heeft.

■ VERDRINGEN

Is het logische systeem het traditionele systeem aan het verdringen? Dat zal natuurlijk moeten blijken. Voorlopig komen beide voor. Maar de cijfers uit het Corpus Gesproken Nederlands liegen er niet om.

Als we alle voornaamwoorden uit het corpus bekijken waarvoor het traditionele systeem iets anders zou voorschrijven dan het logische systeem, dan kiest de spreker in circa 60% van de gevallen voor de nieuwe variant. Hoewel sprekers onderling sterk verschillen, duidt dit erop dat het nieuwe systeem van voornaamwoordgebruik flink carrière maakt.

Zelfs in de literatuur wordt de stofnaam *azijn* weleens ‘het’ of een *gedicht* ‘hij’:

- Ze wreven zich niet in met azijn, maar dronken het.
(Thea Beckman in *Geef me de ruimte*)
- Als een gedicht kan denken / denkt het dat ik kan doodvallen / wat hem betreft.
(Toon Tellegen in *Minuscule oorlogen*)

Als u de volgende keer in de krant leest over een ‘lichaamsdeel die’ of op een pak karnemelk dat ‘het’ lekker is, wacht dan nog even voordat u in de pen klimt.

En ik, als Duitse in Nederland, ben na dit onderzoek met nog meer waardering naar de taal van mijn ‘Wahlheimat’ gaan kijken. Heeft toch de spontane spraak hier op natuurlijke wijze voor een regelmatig, eenvoudig systeem gezorgd. Het is een ontwikkeling die zich – tegen alle door de mens bedachte regels in – onder onze ogen voltrekt. Taalevolutie in voornaamwoorden. Je moet ‘het’ alleen even zien. ■